

LEREN LEVEN*Willy Coolsaet*

Luc Ferry, *Apprendre à vivre. Traité de philosophie à l'usage des jeunes générations*. Parijs, Plon, 2006, 302 blz., ISBN 2 259 202470 0

Inleiding

Leren leven – *leren* in de beide betekenissen van *kennis of inzicht verwerven* en van *kennis of inzicht overbrengen* – dat is volgens Ferry, de wezenlijke functie van de filosofie. Vandaar dat het spijtig zou zijn als filosofie enkel een zaak van filosofen zou blijven. Om die reden richt Luc Ferry zich met zijn boek, *Apprendre à vivre*, tot een niet-filosofisch geschoold publiek. Het is een achtenswaardig doel dat navolging verdient en dat Ferry tot een goed einde heeft gebracht (althans volgens mij, beroepsfilosoof). Het boek is niet vulgariserend, het is geen inleiding tot de filosofie. Het vermijdt technisch jargon en onnodige historische verwijzingen. Ferry richt zich eigenlijk niet alleen tot de 'jonge generaties'. Gezien het volwaardig filosofische karakter moet het boek tot een kritische gedachtewisseling kunnen leiden.

Na een inleiding waarin hij zegt wat filosofie is, zet Ferry vijf 'grote momenten' van de geschiedenis van de filosofie uiteen, telkens benaderd vanuit drie perspectieven (een theoretische en een ethische kijk op de realiteit en de vraag naar het heil): de liefde voor de wijsheid volgens het Griekse en Romeinse stoïcisme, de overwinning van het christendom op de Griekse filosofie, het humanisme of de geboorte van de moderne filosofie, ten slotte het postmodernisme aan de hand van het geval Nietzsche. Een laatste hoofdstuk handelt over de hedendaagse filosofie – opvolger van de postmoderne deconstructie. Hier blijkt – als dat al niet in de vorige hoofdstukken duidelijk was – dat Ferry zijn eigen perspectief op de westerse filosofie schetst. Het lijkt me tot op grote hoogte valabel te zijn en in die zin een belangrijk stuk waarheid te bevatten. Toch zullen we Ferry niet tot het einde volgen. Ondanks onze kritiek mag de lezer niet uit het oog verliezen dat we Ferry's werk ten zeerste waarderen¹. We zullen ons toespitsen op wat ook voor Ferry de kern van zijn uiteenzetting is, het streven naar wijsheid.

De functie van de filosofie

Voor Ferry is filosofie meer dan kritiek, meer dan een strenge denkmethode en meer dan de kunst van de reflectie. Dat is ze ook. Toch is filosofie wezenlijk bezinning op het eindige leven. Is de mens immers niet het enige dier dat weet dat het moet sterven? Filosofie is de zoektocht naar het heil, ik zou liever zeggen, naar 'het goede leven'. Dat heeft filosofie gemeenschappelijk met religie. Maar voor wie zoals Ferry nog onmogelijk in God kan geloven, kan het gezochte heil niet het eeuwige leven zijn. De boodschap van het geloof 'is te mooi om waar te zijn'. De filosofische opdracht bestaat er in onze schrik voor het einde te overwinnen teneinde "goed te [kunnen] leven, vrij te leven, in staat [te zijn] tot vreugde, tot edelmoedigheid en liefde" (blz. 19). "Maar hierin juist verschillen religie en filosofie fundamenteel". Religie is geloof, overgave, filosofie steunt op eigen kracht en op de rede. Ze zoekt het heil zonder de hulp van God. Dat is bijvoorbeeld de boodschap van Epicurus: we moeten de goden niet vrezen, noch de dood, noch het lijden, noch het kwaad. En voor Montaigne is 'filosoferen leren sterven'. Ferry werpt op dat het niet volstaat, zoals men wel eens voorschrijft, om niet aan de dood te denken. De sterfelijkheid betreft immers onze kijk op het leven. onze manier waarop we willen leven. Voor Ferry betekent dit hoofdzakelijk dat we aan de vrijheid belang hechten, de prijs voor de sereniteit die het geloof kan opleveren is al te groot, het opgeven namelijk van onze kritische geest. We verkiezen lucide te blijven. "Het gaat er in zekere zin wel om ons vel te redden, maar niet tegen elke prijs" (blz. 27).

Het valt op dat Ferry alleen aan de sterfelijkheid denkt. Maar vallen sterfelijkheid en *finitude* samen? Hoewel men kan vermoeden dat elke poging om de eindigheid op te heffen zich tegen de achtergrond van de dood afspeelt! Niettemin kan men vele vormen van eindigheid op een eigen wijze zoeken te overstijgen. Men kan ze immers opvatten als zoveel specifieke bedreigingen van 'het goede leven' – dat Ferry al te zeer beperkt tot vrijheid en autonomie. Laat de filosofie de zoektocht naar het heil zijn, betreft dit heil enkel de sterfelijkheid, en niet evenzeer de menselijke verhoudingen, onze relaties tot onszelf en tot de natuur²? Ferry lijkt hier geen problemen te zien³. Zou het met de dood overweg kunnen niet afhangen van het feit of we al of niet een goed leven deelachtig zijn geworden, zoals Ivan Iljitsj blijkbaar begrepen heeft in Tolstojs beroemde novelle?

Stoïcisme

De dood valt niet te vrezen, hij is een overgang, want we zijn een eeuwig fragment van de kosmos – dat is de wijsheid van het stoïcisme. Ferry kan deze wijsheid niet op zich nemen – als individuen die we zijn kan het ons niet

bevredigen op te gaan in een kosmos, als persoon te verdwijnen. De meerwaarde van het christendom zit precies in het feit dat het de individuele verrijzenis belooft. Ferry schrijft dat het ons ook niet tevreden kan stellen in ons kroost voort te leven. Een derde mogelijkheid erin bestaande 'eeuwige roem en eer' te verwerven door middel van heldhaftige daden, wat de Grieken zo aantrok, een gedachte die Hannah Arendt overneemt, kan sommigen troosten⁴, aldus Ferry (blz. 51). Ik kan niet geloven dat Ferry zich tot een van hen rekent.

Maar de stoïcijn is uit eigen geaardheid geen wijs man, hij moet het nog worden. Hiervoor zijn 'oefeningen' vereist. Hij moet als het ware de tijd uit zijn leven bannen, leven alsof er geen verleden en geen toekomst is (niet hopen, niet treuren om wat voorbij is). Hij wil in het heden leven.

Ferry ziet nauwelijks dat deze onthechting niet enkel slaat op de sterfelijkheid maar op de eindigheid in haar vele gestalten. De onthechting moet bijvoorbeeld ook de vrees voor het fysieke lijden wegnemen of het ongeluk dat men zou kunnen ervaren doordat men als slaaf geboren is. Het stoïcisme (evenals het epicurisme, dat in dit opzicht niet veel van het stoïcisme verschilt) lijdt tot een *zelfgenoegzame* levenshouding, ze is "de hoogmoed van de wil"⁵. Het is de bedoeling om in elk opzicht (niet alleen tegenover de dood) volstrekt onraakbaar, onafhankelijk van wat dan ook te zijn, door zich te beperken tot wat volgens het stoïcisme de eigen zaak van de mens is. Epictetus zegt het mooi als volgt op de eerste bladzijden van zijn *Handboekje*:

Er zijn dingen die van ons afhangen; er zijn er andere die niet van ons afhangen. Wat van ons afhangt zijn onze oordelen, onze strevingen, onze verlangens, onze afkeer: in één woord, al de werken die ons toebehoren. Wat niet van ons afhangt, is ons lichaam, de rijkdom, de beroemdheid, de macht; in een woord, al de werken die ons niet toebehoren.⁶

Het stoïcisme wil absolute vrijheid, bevrijd zijn van welke beperkingen ook. We moeten ons ver houden van 'wat ons niet aangaat'. Het leidt tot een schrale, zelfzuchtige levenshouding. Ze is vlucht voor de eindigheid. Ferry lijkt met de volgende uitspraak akkoord te kunnen gaan: "het goede leven, is dus *het leven verzoend met wat is, het bestaan dat de wereld zoals hij gaat aanvaardt*". Maar gelukkig voegt hij er aan toe: "je begrijpt wel dat deze verzoening niet zou kunnen plaatsvinden zonder de overtuiging dat de wereld goddelijk, harmonieus en goed is" (blz. 61).

Twee opmerkingen bij dit hoofdstuk over het stoïcisme.

1. Ik ben niet zeker dat het 'pleidooi voor *non-attachement* van het stoïcisme' niet op onverschilligheid (tegenover de andere mensen) uitdraait. De stoïcijn moet natuurlijk zijn plicht doen, zoveel is zeker. Maar dat hier *medelijden* op het appel zou zijn is zeer de vraag. Welke bedreiging voor de onraakbaarheid⁷! Ferry vermeldt in deze context ook het boeddhisme. Het is zeer

de vraag of deze vormen van 'naastenliefde' veel meer zijn dan een schaduw van echte geëngageerde verhoudingen. Voor de stoïcijnen kunnen de familiebanden te 'attachants' worden (blz. 100). Maar wil de stoïcijnen dan niet veeleer *volstrekt* onthecht zijn? Beluisteren we even Seneca⁸ die zich tot de moeder van een overleden kind richt:

Als je verdriet hebt over de dood van je zoon, is dat een aanklacht tegen het moment waarop hij werd geboren: want bij zijn geboorte is hem zijn dood al aangekondigd (...). Waarom moeten we over details jammeren? Heel het leven is een jammerlijke affaire.

Of ook:

Niemand kan de wijze nadeel of voordeel bezorgen, omdat het goddelijke niet vraagt om hulp en niet gekwetst kan worden, en de wijze zich ophoudt in de naaste omgeving van de goden, aan de god gelijk, afgezien van zijn sterfelijkheid (blz. 38).

Op de dag dat iemand zich ondergeschikt maakt aan het genot, zal hij ook aan pijn onderworpen zijn (blz. 191).

2. Ferry besluit het hoofdstuk over het stoïcisme met de gedachte dat er *moments de grâce* bestaan in het leven, waarbij we het gevoel krijgen eindelijk met de wereld verzoend te zijn, ogenblikken van volmaakt samenvallen van onszelf en de wereld, in een harmonie die als vanzelf tot stand lijkt te zijn gekomen, ogenblikken waarin de tijd vernietigd schijnt om plaats te maken voor een heden dat lijkt te duren, waarvan noch het verleden noch de toekomst de sereniteit komt bederven (blz. 66). Het kan zijn. Maar is hiervoor de filosofische achtergrond van het stoïcisme vereist? Ook Ferry zal dat niet denken. Maar wat dan te denken van wat hij aansluitend zegt: "Zodanig handelen dat het gehele leven op dergelijke momenten lijkt, dat is, in de grond, het ideaal van de wijsheid". Ik betwijfel dat ten zeerste, want gaat dit niet ten koste van wat het leven pas goed kan maken, onze relaties met anderen, met de natuur? Blijven die relaties niet steeds eindig, vertonen ze niet steeds een conflicterende kant? Wat gebeurt als men die poogt te overwinnen (wat trouwens slechts als loochening kan)?

De overwinning van het christendom

In het christendom wordt het heil de individuele verrijzenis. Dat is de reden waarom het zo aansloeg. Het beloofde gewoon het maximale, de verrijzenis van geest en lichaam. Wat dit laatste betreft, het lichaam staat bij uitstek voor al wat eindig is. Maar, zoveel is zeker, niet in zijn eindige gestalte zal het verrijzen. Van

die smet wordt het lichaam gezuiverd. In de hemel zal men geen seksleven meer hebben – dat trouwens in dit leven als enige zin de voortplanting had meegekregen. In zijn *Summa* voorziet Thomas van Aquino voor het glorieuze lichaam een speciale ‘subtiële’ materie. En Augustinus in zijn *Civitas Dei* zegt dat men wel zal eten in het hiernamaals, maar enkel als men dat zelf wil, met andere woorden, de afhankelijkheid van het lichaam heeft opgehouden een probleem te zijn⁹. Zwijgen we over wat de bijdrage kan zijn van het lichaam in een situatie waarbij de gelukzaligheid bestaat in het schouwen van God – wat niet met de lichamelijke ogen kan gebeuren, God is geen materieel wezen. Ferry zou deze uiteenzetting bijtreden.

Ferry concentreert zich op wat – boven de verrijzenisgedachte uit – eigen is aan het christendom. Het betreft de idee dat alle mensen gelijk zijn – ik zou zeggen, *in hun geestelijke bestemming*, maar de gedachte zal niettemin in de moderne tijd tot de eis van *sociale* gelijkheid leiden. Ferry spreekt van morele gelijkheid. Een andere gedachte is dat de vrijheid het fundament van de moraal en van de gelijke menselijke waardigheid wordt. Belangrijk is dat het christendom de klemtoon legt op het persoonlijke geweten, op de geest, onderscheiden van de letter. De slotsom voor Luc Ferry is dat met het christendom de moderne idee van de humaniteit haar intrede doet. In bepaalde opzichten is dit ongetwijfeld juist. Ondanks het hierboven gestelde is het christendom – maar ook reeds het jodendom – veel gevoeliger dan bijvoorbeeld de Grieken en de Romeinen voor de noden van de medemens, het staat ethisch hoger. De moderne tijd neemt deze gevoeligheid over.

Ferry bespreekt tenslotte de christelijke wijsheid. Gezien het karakter van het heil – de persoonlijke verrijzenis – wordt God hier opgevat als persoonlijk en welwillend, een liefhebbende vader voor zijn kinderen. Vandaar de idee dat de liefde sterker is dan de dood. Ferry verduidelijkt dit door drie vormen van liefde te bespreken.

Het loont de moeite hier even op in te gaan omdat ik hierbij een tekort in Ferry’s denken aan het licht wil brengen, want ondanks zijn ‘filosofie van de eindigheid’ gaat Ferry in sterke mate tegen de eindigheid in.

Een eerste vorm van liefde kan men ‘*amour-attachement*’ noemen. Men is ‘*lié à quelqu’un*’ (familieband, *amour-passion*). Op dit punt, zo meent Ferry, voegen de christenen zich bij de stoïcijnen door te denken dat deze liefde de gevaarlijkste is, ze zou ons van onze ware plichten tegenover God afkeren. Deze liefde is echter vooral gevaarlijk omdat zij de dood niet verdraagt, hoewel de breuk en de veranderingen onvermijdelijk zijn (blz. 98). Deze liefde is ook meestal bezitterig en jaloeers. Ze bezorgt ons een onvermijdelijk lijden. Het is duidelijk dat Ferry bezwaren heeft tegen deze in het gewone leven dominante vorm van liefde. Zoals voor het stoïcisme en het christendom zit hem hier immers de onvermijdelijke eindigheid dwars.

Een tweede vorm van liefde is de liefde tot de naaste. Het is 'medelijden' dat ons ertoe aanzet ons in te zetten voor vreemdelingen (de barmhartige Samaritaan in het evangelie), *charité*, of in moderne vorm, liefdadige of humanitaire actie. Het is volgens Ferry blijkbaar uit plicht dat we ons hier engageren. Maar het is twijfelachtig of dit zo vaak het geval is. Want gebeurt vele hulpvaardigheid niet 'spontaan', of gebeurt ze niet omdat men in een mede-lijden met slachtoffers een grote pijn ervaart? Is ze wel zo onbaatzuchtig als Ferry denkt? Ze doet ons iets, ze neemt een gevoel van ellende weg, of, positief, ze vervult ons met vreugde, we maken er voor een stuk ons leven door goed. Onlangs verklaarde de vermaarde Shakespearevertaler, Willy Courteaux, voor de televisie welke goede zaak hij het vindt om boeken voor te lezen voor blinden¹⁰ waardoor de blinden kunnen genieten van de literatuur die hij, Courteaux, zelf zo belangrijk vindt. (En tussen haakjes, Willy Courteaux doet iets waar hij zelf nut uit trekt, hij selecteert boeken die hij zelf wenst te lezen). Daar is niets op tegen, de hier vermelde baatzuchtige onbaatzuchtigheid of onbaatzuchtige baatzucht kan best instaan voor goede, bevredigende, solidaire verhoudingen. Het kan best zonder het soort door Ferry bedoelde volstrekte onbaatzuchtigheid, ja, het is veeleer zo dat men zich de kantiaanse volstrekte onbaatzuchtigheid onmogelijk kan voorstellen (en Kant zelf heeft geschreven dat het denkbaar is dat tot op heden nog geen enkele onbaatzuchtige daad gesteld is geworden, gezien de alomtegenwoordigheid van 'zinnelijke neigingen').

Ferry bespreekt ook een derde vorm van liefde, de typisch christelijke: 'liefde in God'. "Welnu het is deze en deze alleen die de ultieme bron zal zijn van het heil, deze en deze alleen die, in de ogen van de christenen, zal blijken sterker te zijn dan de dood" (blz. 99). De liefde tot de andere mens moet blijkbaar via God lopen. Dat is een vreemde gedachte. Alleszins is het zo dat men zich niet aan sterfelijke schepselen mag hechten (Augustinus, Pascal). Niemand is het waard dat men zich aan hem hecht, vermits niemand onsterfelijk is. Ferry tempert als volgt de uitspraak – maar ik denk ten onrechte: "Men moet dus weten te weerstaan aan de *attachements* als ze exclusief zijn".

"Maar, zo gaat Ferry in zijn uiteenzetting van de christelijke visie verder, *wie zegt dat de mens sterfelijk is?* Als mijn liefde op de eeuwigheid in de ander zou slaan, waarom zou ik me dan niet aan hem mogen hechten?" (blz. 103).

Hoe onwerkelijk moet dergelijke liefde zijn! En trouwens, is ze meer dan zorg voor het eeuwige leven? Voor de redding van de ziel van de ander? Ik vermoed dat weinig mensen tevreden zouden zijn met de liefde die de partner hun ter wille van welke eeuwigheidsaspecten ook zou geven. Willen ze niet veeleer dat men van hen houdt in wat er particulier en eindig in hen is? Ik betwist hierbij uitsluitend de 'theoretische' of 'theologische' onderbouw van dit begrip van liefde. Ik betwijfel geenszins het voorkomen van ware liefde bij heel veel christenen zowel nu als vroeger. Maar is ze niet in strijd met de theoretische of theologische fundering? Doen deze christenen impliciet niet iets anders dan wat

ze openlijk getuigen: dat ze van de mensen houden ter wille van hun liefde tot God?

Zoals in het stoïcisme en in het christendom (maar niet in het epicurisme, wellicht de reden waarom Ferry deze belangrijke Grieks-Romeinse strekking over het hoofd ziet), slaagt de auteur van *Apprendre à vivre* er niet in de menselijke verhoudingen, in het bijzonder de liefde, begrijpelijk te maken zonder verwijzing naar een of ander goddelijk, of kosmisch, of (in zijn eigen taal) *sacraal* element. Onbaatzuchtigheid is volgens hem zonder deze verwijzing ondenkbaar. De diepe reden zal zijn dat hij vast blijft hangen aan *oneindigheidsverzuchtingen*, ondanks zijn klemtoon op de eindigheid.

Humanisme en anti-humanisme

In het verlengde van het christelijke denken ziet Ferry in de moderniteit de gedachte opkomen van de vrijheid en van een op die vrijheid gebaseerde ethiek. De mens staat er centraal. Ferry denkt hoofdzakelijk aan Rousseau en aan Kant. In feite presenteert hij in het hoofdstuk 'Het humanisme of de geboorte van de moderne filosofie' zijn eigen filosofie, zijn terugkeer naar Kant – zowel op het vlak van de kennis als op dit van de moraal. Wat de kennis betreft heeft hij het over "een nieuwe theorie ... een wereldorde die niet meer gegeven is, maar geconstrueerd wordt" (blz. 116). Wat ziet hij hiermee over het hoofd? Kan men niet evenzeer stellen dat de moderniteit de tijd van het objectivisme is? De daarbij samengaande mensopvatting is een (in een ruime zin op te vatten) naturalisme. De mens wordt beschouwd als een ding onder de dingen, en wat dingen zijn, dat leren ons de vele objectieve wetenschappen (wetenschappen die *objectivistisch* worden als ze bedoelen de mens tot het 'wetenschappelijke' ding te reduceren). Vrijheid maakt plaats voor een determinisme dat vele vormen aanneemt: het is psychologisch, sociologisch, economisch. Men zou kunnen zeggen dat wat hier geïndiceerd wordt in een zekere bij Ferry opduikt in het hoofdstuk gewijd aan het postmodernisme – aan de hand van een bespreking van Nietzsches denken. Maar het heil dat Nietzsche nastreeft is moeilijk verenigbaar met het objectivistische naturalisme. Bij dit laatste is geen sprake van *amor fati*, van de onschuld van het worden, van de eeuwige terugkeer, die de schrik voor de dood moeten overwinnen. Ferry merkt terecht op dat het voor de mens praktisch onmogelijk is om, zoals Nietzsche wil, ja te zeggen tot alles, alles – goed en kwaad – te aanvaarden.

Ferry presenteert de moderniteit vanuit de tegenstelling mens/dier. Hij haalt hiervoor een bekende passage van Rousseau over de vrijheid aan (blz. 127). Op deze vrijheid is de ethiek gebaseerd. De vrijheid is een voorwaarde voor de moraal. De vrijheid maakt een geschiedenis van vervolmaking (*perfectibilité*) mogelijk. Ze is tevens de voorwaarde voor de gelijke waardigheid van alle

mensen en voor de ethische verantwoordelijkheid. Dat alles is interessante taal, die enkel bezwaard is door het bij hem dubbelzinnig blijvende begrip eindigheid.

De kantiaanse invalshoek van Ferry brengt mee dat hij alweer een beroep doet op het 'belangeloze handelen'. De belangeloosheid en de universaliteit zijn de twee peilers van de moraal van Kant (blz. 141). De idee van de belangeloosheid, zegt Ferry (blz. 141), kan rechtstreeks worden afgeleid van de idee van Rousseau van de vrijheid. De morele handeling is die handeling die getuigt van wat de mens eigen is, zijn vrijheid, die het zich losrukken is van de natuurlijke neigingen. Deze laatste drijven in egoïstische richting. Ferry schrijft: "de bekwaamheid om weerstand te bieden aan de verleidingen waaraan het ons blootstelt, is precies wat Kant 'de goede wil' noemt" (blz. 142). Het goede is niet verbonden "met mijn privé-belang, met dit van mijn familie en van mijn stam" (blz. 145).

Hoe weinig deze moraal voor de moderniteit centraal staat, kan reeds blijken uit wat hierboven gesteld is, denken we aan het utilitarisme, dat wel universele trekken heeft, maar dat voor de rest diametraal aan de kantiaanse moraal tegengesteld is. Hoewel ook heden wel eens bij een geamputeerde Kant aangeknoopt wordt (Rawls bijvoorbeeld), zijn de fundamentele kritieken op een kantiaanse morele aanpak legio, ook bij diegenen die niet reageren vanuit een naturalistische moraal (als men hier van 'moraal' kan spreken): Charles Taylor, Alasdair McIntyre, en vele anderen. Ik heb hierboven reeds gesuggereerd dat een moraal die wel degelijk vanuit een betrokkenheid op het eigen belang (belang dat ruim ingeschat moet worden) best denkbaar is.

Waar blijft intussen de kwestie van het heil? Met de moraal is het probleem van het heil – onze houding tegenover ouderdom, ziekte, afscheid of dood – nog niet opgelost (blz. 161). Ferry wijst het zoeken van het heil af in een of andere 'religie van het aardse heil', sciëntisme, patriotisme, communisme (hij had kunnen toevoegen, totalitarisme – fascisme, stalinisme). Het zijn idolen, zoals Nietzsche zegt. Want ook diegene die zich voor een sublieme zaak inzet wordt met zijn dood geconfronteerd. Wat zich niettemin achter deze inzet verbergt, aldus Ferry (blz. 166), is de secularisatie of de humanisering van de wereld. Het is de sacralisering van de mensheid zelf die op gang komt "au point d'accéder à son tour au statut de principe transcendant" (blz. 166); het is het beoefenen van een moraal die op de sacralisering van de ander gefundeerd is, de vergoddelijking van het menselijke (blz. 271). Hiermee zijn we bij Ferry's eerder verschenen boek, *L'homme-Dieu ou le sens de la vie*, aanbeland. De auteur denkt aan de sacralisering van de mensheid (blz. 166):

(...) tenslotte, niemand kan ontkennen dat de mensheid in haar globaliteit in een zekere zin superieur is aan elk van de individuen waaruit ze is samengesteld, zoals ook het algemeen belang in principe de bovenhand moet hebben op dit van de individuen (blz. 166).

Ik betwijfel of de eerste zin correct is. Zou de mensheid – welk type realiteit men haar ook toekent – er niet veeleer zijn voor de individuen? Zijn het niet de individuen die sterven? En geldt iets vergelijkbaars niet ook voor de tweede zin? Is het niet omdat individuen geschaad kunnen worden dat men van algemeen belang spreekt? Zou Ferry denken dat de gemeenschap de individuen overstijgt, zoals in bekende theorieën, het volk of het ras meer waard is dan de enkelingen? Ik zie dus het belang niet in van de hier door Ferry geviseerde ‘onsterfelijkheid’. Ik zie trouwens ook niet de vooruitgang die hier gemaakt zou zijn in vergelijking met de stoïcijnse en christelijke visies.

Na de deconstructie

Als we de weg van de deconstructie, gebaad door Marx, Freud en Nietzsche, niet willen volgen, wat staat ons dan te doen? Het antwoord kennen we reeds: “zich engageren om een humanisme te denken dat de moed zou hebben om ten volle het probleem van de transcendentie te assumeren” (blz. 256), waarheid, schoonheid, recht en liefde als waarden bevestigen (blz. 259). Wij zijn het niet, zo stelt Ferry, die de waarden uitvinden die ons leiden en bezielen, door dewelke we bijvoorbeeld de schoonheid van de natuur en de macht van de liefde uitvinden (blz. 259). Ze zijn transcendenties die het individu overstijgen. Het gaat echter om een “transcendentie in de immanentie” (blz. 266). Ferry bedoelt dat de transcendentie niet die is van een kosmos of van een God – maar de transcendentie is van de mens, in zijn subjectiviteit.

Het is wel in mij, in mijn denken of in mijn gevoeligheid, dat de transcendentie van de waarden zich manifesteert. Hoewel in mij gesitueerd (immanentie), gebeurt alles toch alsof ze zich aan mij opdrongen (transcendentie) ondanks mijn subjectiviteit, alsof ze van elders kwamen (blz. 265).

De waarheid, de schoonheid, het recht en de liefde zijn ten aanzien van het afzonderlijke individu fundamenteel transcendent (blz. 265). Ze zijn gegeven, stelt Ferry (blz. 263), in de meest concrete ervaring, niet in een metafysische fictie, niet in de vorm van een idool zoals ‘God’, het ‘paradijs’, de ‘republiek’, het ‘socialisme’ (blz. 265). Ferry spreekt juist van immanentie omdat de waarden ons niet meer in de naam van autoriteitsargumenten worden opgelegd, noch van een of andere metafysische of theologische fictie worden afgeleid (blz. 266).

Hoe weinig noodzakelijk Ferry’s redenering is om rekenschap te geven van het bestaan van moraliteit, recht, waarheid kan blijken uit het voorbeeld dat hij zelf geeft en dat we moeiteloos kunnen begrijpen vanuit een begrip van eindigheid dat inhoudt dat de mensen op elkaar aangewezen zijn en ter wille van henzelf op de anderen betrokken zijn:

Als een verliefdheid mij als het ware overvalt, is er geen twijfel dat ik, als ik geen Narcissus ben, door een aan mij extern wezen verleid wordt, een persoon die aan me ontsnapt en zelfs, meestal, des te meer naarmate ik er meer van afhang. Er is dus wel in die zin transcendentie. Maar het is niet minder duidelijk dat het in mezelf is dat ik deze transcendentie ervaar (blz. 267).

Ferry kan ook niet begrijpen dat de mens offers kan brengen – hij spreekt van *des valeurs sacrificielles, des valeurs supérieures à la vie* – als hij ze niet in verband mag brengen met het sacrale.

Wat nu met de wijsheid?

Ferry eindigt zijn boek met drie reflecties over de manier waarop een niet-metafysisch humanisme vandaag de oude problematiek van de wijsheid kan opnemen. Ze betreffen de *eis van een verruimd denken, de wijsheid van de liefde en de ervaring van de rouw*. Het eerste is zelfreflectie, afstand tot zichzelf, voorwaarde om het egoïsme en de geborneerdheid te kunnen overstijgen. De wijsheid van de liefde stelt ons in staat boven onszelf, ook boven ons toebehoren tot onze stam, uit te gaan. Maar ook om het singuliere of het individuele – de verstrengeling van het particuliere en het universele, het concreet universele – te beminnen! “Welnu, het is dit laatste [het singuliere of individuele] en dit alleen dat tegelijk het object van onze liefdes en de drager van zin is”. Ferry spreekt van “la poutre maîtresse de l’édifice philosophique de l’humanisme sécularisé” (blz. 283). Ferry verduidelijkt deze gedachte door naar een groot kunstwerk te verwijzen. Dat is immers heel bepaald, horend tot een bepaald plaats en tijd, gesitueerd, maar tegelijk drukt het iets universeel-menselijks uit, en het particuliere en het universele zijn er onscheidbaar. Het is doorheen het particuliere dat het universeel-menselijke zich uitdrukt. Zo ook gaat het met de mensen. Het kan alles zijn, en het is belangrijk. Maar ik zie niet in hoe de liefde tot dit singuliere ons bevrijdt van het eindige, wat Ferry toch bedoelt. En hoe het ons van de angst voor de dood kan bevrijden. Men kan, zo schrijft hij, zo het Griekse ideaal van dit ‘eeuwig ogenblik’ herinvesteren, dit heden dat, door zijn singulariteit, juist omdat men het voor onvervangbaar houdt en men er de dichtheid (*épaisseur*) van inschat in plaats van het te annuleren in naam van de nostalgie van wat eraan voorafgaat of van de hoop van wat zou kunnen volgen, zich bevrijdt van de angsten van de dood die met de eindigheid en met de tijd verbonden zijn (blz. 288).

Men zou wensen dat het zou kunnen. Of moet men dit zelfs maar wensen? Misschien voelt Ferry de onwerkelijkheid. Want hij zegt dat men zal opwerpen dat dit humanisme vergeleken met de gedachte van de christelijke verrijzenis niet zwaar weegt. “Ik aanvaard dit graag” ... (blz. 289). Vandaar misschien ook dat Ferry eindigt met een paragraafje over de rouw.

Zou Ferry er niet beter aan gedaan hebben de eindigheid te aanvaarden, de nostalgie naar eeuwigheid en absoluteheid – die hij meent af en toe te kunnen vinden in een gelukkig ogenblik – op te geven? Hij devalueert er ongewild het dagdagelijkse leven mee. Het wordt aan enkele momenten opgeofferd.

Dat Ferry evenwel bijna op het standpunt staat van een filosofie die de eindigheid echt erkent, kan blijken uit wat hij in verband met de rouw zegt. Hij is, zegt hij (blz. 290), niet bereid om zijn gehechtheid (aan geliefde mensen) op te geven, hij heeft er zelfs geen lust toe. Hij weet zelfs dat dit lijden meebrengt, hij kent er zelfs reeds de bitterheid van (blz. 290). En zijn laatste zin (vóór de conclusie): “Maar het lijkt me dat we, anders dan boeddhisme en christendom, zouden moeten leren leven en beminnen als volwassenen, door, als het moet, elke dag aan de dood te denken. Helemaal niet uit fascinatie voor het morbide. Integendeel, om datgene te zoeken wat passend is om hier en nu te doen, in vreugde, met diegenen van wie we houden en die we zullen verliezen als zij ons tenminste voordien niet reeds verloren hebben. En ik ben zeker, zelfs als ik er nog oneindig ver van verwijderd ben, dat deze wijsheid bestaat en dat zij de bekroning is van een humanisme dat eindelijk verlost is van de illusies van metafysica en religie” (blz. 292).

Men kan zich de vraag stellen of het laatste citaat consequent voortvloeit uit al wat Ferry tevoren in zijn boek besproken had.

Ik heb gezegd dat Ferry's denken belangrijk is. Het is dit inderdaad voor ongeveer alles wat juist *niet* met zijn blijvende hunkering naar het oneindige te maken heeft. Ferry wil het subject rehabiliteren – zij het ook dat het nog al te veel oneindigheid in zich heeft. Het is een moreel subject, verantwoordelijk en rationeel. Zijn kritiek in zijn boek *La pensée* 68 op het Franse freudianisme (Lacan), op het Franse heideggerianisme (Derrida), op het Franse marxisme (Bourdieu, hoewel hij hier beter Althusser had geïllustreerd) en zijn interpretatie van Nietzsche (in het hier besproken boek), zijn snijdend. Ferry is een democraat, een republikein – hoewel zijn vragen aan het adres van het kapitalisme – dat hij terecht als een doelloze onderneming brandmerkt – niet diepgaand (en in ieder geval niet uitvoerig) zijn. Ferry verzet zich – onder de leiding van Heidegger (blz. 237-248) – tegen de heerschappij van de moderne technologie, het technologisch *Ge-stell*. Ferry's denken is in die zin een eerste poging tot antwoord op het postmodernistische relativisme, scepticisme, om niet te zeggen, nihilisme.

Noten

¹ Luc Ferry geniet in Frankrijk en daarbuiten een grote bekendheid. Hij is de auteur van een twintigtal boeken, onder andere *Philosophie politique I, II, en III*, 1984-1985; een indringende kritiek op het Franse denken van de zestiger jaren: *La pensée ' 68* (samen met Alain Renaud); een boek over esthetica *Homo Aestheticus*, 1990 (dat ook in een meer toegankelijke uitgave uitgegeven is als *Le sens du beau*, 1998); *L'homme-Dieu ou le sens*

de la vie, 1996; *La sagesse des Modernes*, 1998 (samen met André Comte-Sponville); *Qu'est-ce qu'une vie réussie*, 2002. Zeer recent is *Kant. Une lecture des trois 'critiques'*, Grasset, 2006. Een aantal van zijn werken is in het Nederlands vertaald.

² Ik heb de problematiek van deze filosofie van de eindigheid uiteengezet in onder ander *Mens tegenover mens. Solidariteit en zelfgenoegzaamheid in de menselijke verhoudingen*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1997, *Van Hobbes tot Hitler. Over moderne vormen van macht*. Leuven/Apeldoorn, Garant, 1998 en in: *Op de vlucht de eindigheid* (De ziekte van de moderniteit). Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2006; *De hedendaagse filosofie tot het bittere einde doorgedacht* (Afscheid van Nietzsche, Heidegger, wetenschapsfilosofie). Antwerpen/Apeldoorn, Garant, 2006.

³ Ferry spreekt wel over de menselijke verhoudingen, over verschillende vormen van liefde, maar al te exclusief vanuit het perspectief van de dood.

⁴ Ik heb deze oplossing besproken in mijn boek over de Grieken en ze afgewezen, W. Coolsaet, *AUTARKEIA. Rivaliteit en zelfgenoegzaamheid in de Griekse cultuur*, Kampen/Kapellen, 1993.

⁵ *Autarkeia*, blz 264 e.v.

⁶ Ferry verwijst wel eventjes naar vergelijkbare gedachtegangen.

⁷ Ik verwijs hier graag naar het prachtige artikel van Martha Nussbaum, 'Pity and Mercy. Nietzsche's Stoicism', in: R. Schacht, ed., *Nietzsche, Genealogy, Essays on Nietzsche's 'On the Genealogy of Morals'*, pp. 138-167.

⁸ Seneca, *Vragen en antwoorden*, Baarn, Ambo, 1983, blz. 163-164.

⁹ Augustinus, *De stad van God*, Baarn/Amsterdam, Ambo, Athenaeum, Polak en Van Gennep, 1983, blz. 610.

¹⁰ Ze worden op band genomen.